

Holger Fischer

**Centrum - periféria kapcsolatok a tudományban.
(Német-magyar földrajztudományi kapcsolatok a két világháború között)**

A tanulmány a szerzőnek az *Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1995. november 15.-én tartott előadásának szerkesztett változata* (Fazekas Tiborc fordítása)

1. Bevezetés

A kutatási eredmények, amelyekről a tanulmány beszámol, egy olyan német-magyar közös kutatási munkaprogram termékeiként jöttek létre, mely az országaink közötti természettudományos-műszaki együttműködést vizsgálta a különböző szakterületeken. A munkaprogram során elkészült résztanulmányok a centrum és a periféria közötti kapcsolatokat elemezték. Ennek során én abból a feltevésből indultam ki, hogy Németország, más természettudományi területekhez hasonlóan, a földrajztudományban is *a centrum*, illetve *a centrumok egyike* volt az évszázad elején és a két világháború közötti időszakban. A fő kérdés az volt, hogy milyen mértékben mutatott fel a magyarországi földrajztudomány tipikus perifériás vonásokat, mint amilyen pl. az időben eltolódott fejlődés, a módszerek pusztán átvétele és alkalmazása, a tudósok centrumban való kiképzése stb., avagy mégis inkább valamiféle alapján véve egyenrangú, kölcsönös kapcsolatokról és önálló fejlődési irányokról volt szó e korszakban.

A kapcsolatokat különböző szinteken vizsgáltam:

- a tudományos iskolák, nézetek és módszerek tudomásul vételének és átvételének *kognitív szintjét*,
- az *intézményes kapcsolatok szintjét*,
- továbbá a *személyes kapcsolatok szintjét*.

Ezekon túlmenően található az a szint, mely *a földrajztudomány sajátos kutatási tárgyában* rejlik, és a mindenkor másikkal való tudományos foglalkozást jelenti. Az idő rövidsége miatt erre ma nem térhetek ki.

Valamely kisebb ország szempontjából a tudományos kapcsolatokat egy nagyobb partnerral általában kedvezőnek szokták ítélni. Lényegesen nagyobb jelentőséget tulajdonítanak ezeknek, mint fordított irányban, hiszen rajtuk keresztül válik lehetségessé a részvétel a modern tudományos fejlődésben, s ezek akadályozzák meg a nemzetközi szakmai világtól való további lemaradást. Ez a motívum volt kifejezetten magyar szempontból is az a döntő ok, amely egy külföldi tanulmányi- vagy kutatóút pozitívan ítélte meg. További pozitív szempontként még hozzátevéndik, hogy ezek által nyílt meg a lehetőség, a különböző centrumok különböző iskoláinak közvetlen, kritikus összehasonlítása révén a tudományterület saját országbeli fejlődéséhez a leghasznosabb és legértelmesebb elemek átvételére.

Ezek mellett természetesen léteztek negatív vélemények is a külföldi tartózkodásokat illetően, az egyoldalú tájékozódás és a beszűkülés értelmében. Ez olyan megfogalmazásokból válik világossá, mint amilyeneket én pl. a *Haltenberger Mihály* habilitációs munkájához készült

szakbírálatban találtam. Ott az áll, hogy munkái "germán bélyeget" viselnek magukon, és a habilitációval lehetővé válik számára, hogy "a nyugati tudósból nemzeti tanító és író leszen". Másutt vádként hangzik el Haltenbergerről, hogy "földrajzi gondolkodására leginkább jellemző a főként német geográfusoknak gyakori szigorú tárgyilagosság, tiszta objektív szemlélet, a szubjektívizmus teljes kizárásával ... hogy a mi természettudományi földrajzunk előtti szórakoztató geográfiával való minden kapcsolatot elvágjon...". *Prinz Gyulával* szemben is elhangzott a germanofília vádja, mivel ő a Partsch által megalkotott német iskola, a földrajzi "laboratóriumi munka" segítségével, terepkutatás nélkül, pusztán térképekkel dolgozott, így "élesen elkülönült az ízig-vérig magyar Györffy István településföldrajzi kutatásaitól."

2. Magyar földrajztudósok a 17-19. században a német-magyar tudományos kapcsolatok összefüggéseiben

A 17. század óta a Föld és a kozmosz mindinkább egy természettudományok meghatározta univerzális "földismeret" tárgyává vált. Ennek kutatásában magyar tudósok is részt vettek. Németország tudományos műhelyeivel igen szoros kapcsolatban álltak, hiszen a legtöbb magyar tudós a német nyelvű szepesi bányavárosokból vagy erdélyi településekről származott. Tanulmányaik nagyobbik részét olyan német egyetemeken végezték, mint pl. Frankfurt/Oder, Greifswald, Jéna és Berlin, de mindenek előtt Göttingen és Halle. A magyar földrajztudósok közül, akik német egyetemeken tanultak, szeretném többek között David Frölich, Georg Buchholtz, Daniel Fischer, Andreas Segner, Baranyi László, Bél Mátyás, Mikovinyi Sámuel, Berzeviczy Gergely, Korabinszky János Mátyás, Vályi András és **Katona Mihály** nevét megemlíteni. A magyar földrajztudósok névsorát, akik képzettségüket, vagy annak nagyobbik részét Németországban szerezték meg, s Magyarországra való visszatérésüket követően rendszerint gimnáziumi vagy kollégiumi tanárként tevékenykedtek, még hosszan lehetne folytatni.

1870-ben, az első földrajztudományi professzori állás létrehozásával a pesti egyetemen, megkezdődött a földrajz, mint önálló és intézményesített szaktudomány fejlődésének korszaka Magyarországon. A professzori állást betöltő *Hunfalvy János*, aki 1820-ban a szepesi vidéken született és csak 15 évesen tanult meg magyarul, először Eperjesen tanult jogot és teológiát, majd tanulmányait Berlinben és Tübingenben fejezte be. Ezt követően az 1840-es években hosszabb időt töltött Németországban, majd 1846-tól a késmárki liceumban, később pedig Budapesten tanított. Földrajztudományi munkáit teljesen *Karl Ritter* historizáló szellemében írta, mely szerint a különböző vidékek arculata egyben sorsszerűen az emberiség történetét is meghatározza. Nagy nemzeti és nemzetközi tekintélynek örvendett, amit többek között a tiszteletbeli, illetve levelező tagság a genfi, antwerpeni, berlini és párizsi Földrajzi Társaságban, továbbá számos írásának közlése e nemzetközi földrajztudományi folyóiratokban, mint a *Petermanns Mittheilungen*, a *Revue géographique internationale* stb. is jelez.

Ha Hunfalvy Ritter nézeteinek átvételét és az enciklopédikus földrajztudományt képviseli, akkor utódja, *Lóczy Lajos* (1849-1920) egyértelműen *Richthofen* irányvonalának és a természettudományos földrajznak volt a követője. Lóczy Lajost 1889-ben nevezték ki a Magyarországon még mindig egyetlen földrajzprofesszori állásba. Lezárta Ritter enciklopédikus földrajzfelfogásának korát Magyarországon és ahelyett az antropogeográfiai vonatkozások teljes mértékű mellőzésével a richthofeni okozatkutató és fejlődéstörténeti módszert vezette be a magyar földrajztudományba. Első képviselője volt egy szigorúan természettudományos, mindenekelőtt a geológiában gyökerező földrajztudománynak, ami bizonyosan a zürichi Polytechnikum-ban 1870-1874 között megszerzett geológusi képzettségére is visszavezethető. Lóczynak is nagy tekintélye volt, nemzetközi tekintetben is. Számos nemzetközi elismerése között megtaláljuk német részről többek között a berlini Földrajzi Társaság 1899-ben adomá-

nyozott Karl-Ritter-érmét, továbbá tiszteletbeli tagsági címét 1908-ból, valamint a lipcsei Földrajzi Társaság levelező tagságát. Számos munkája jelent meg Németországban, illetve német nyelven.

A 19. század nagy magyar felfedező utazói is, mint Körösi Csoma Sándor (1784-1842), Reguly Antal (1819-1858), Széchenyi Béla (1837-1918), Teleki Sámuel (1845-1916), Stein Aurél (1862-1943), Németországban szerezték meg tudományos képzettségüket, és német folyóiratokban és kiadványokban számoltak be felfedezéseikről. E rövid áttekintésből kitűnik, hogy szinte valamennyien csaknem teljes képzettségüket, vagy legalábbis annak jelentős részét Németországban szerezték. Diákéveiken túl is szoros kapcsolatban álltak Németországgal. Szorosan kapcsolódtak a németországi földrajztudomány fejlődési irányaihoz és elterjesztették azokat Magyarországon.

3. A tudományos kapcsolatok kognitív szintje

Általános fejlődés

Ha az ember a magyar földrajztudomány fejlődését vizsgálja a két világháború közötti időszakban, s ezt összehasonlítja a német földrajztudománnyal, akkor világos párhuzamok, közvetlen és megkésett átvételek, valamint minőségi elmaradottságok válnak láthatóvá. Egyidejűleg ugyanakkor világos különbségeket, önálló vonásokat és minőségi egyenrangúságokat is felfedezhetünk. Figyelemre méltó, hogy a magyar földrajztudomány arra törekedett, hogy ne csupán a német, hanem a *teljes* nemzetközi földrajztudomány után orientálódjék.

A földrajztudomány tárgya

A Németországban és egyebütt folytatott viták a földrajztudomány kutatási tárgyát, rendszerét és pozícióit illetően Magyarországon igen jól ismertek voltak. E vitákat, ami az összeecsapások élességét illeti, ugyanolyan hevességgel és intenzitással itt is megismételték.

A 20. század elején a magyar földrajztudományon belül heves belső harcok zajlottak, melyek lényegében a körül a kérdés körül folytak, hogy a földrajztudomány vajon kizárólag természettudomány-e, s ezért csupán a Föld felszínére ható természeti tényezőkkel kell foglalkozni, avagy az ember hatása is a vizsgálatok tárgyához tartozik. Az enciklopédikus, egyoldalúan természettudományos, különösen a geológiai irányultságú földrajztudománnyal szembeni harc először is szélsőséges irányváltoztatást eredményezett. Lóczy utóda a Budapesti Egyetem Földrajztudományi Tanszékén 1910-ben *Czirbusz Géza* lett, aki a földrajztudományt kizárólag mint antropogeográfiát, az embernek a Föld felszínére irányuló egyoldalú hatásgyakorlását értelmezte, vagyis egy túlzóan antropocentrikus földrajzfelfogást képviselt. Egy olyan nézetet, amely homlokegyenest szemben állt *Hettner* nézeteivel, melyek az ember természettől és földfelszíntől való függőségéről szóltak.

Czirbusz nézeteinek heves bírálata és a nemzetközi fejlődés alapján a földrajztudomány körül megindult általános tudományelméleti vita az 1910-es és 1920-as években a tudomány tartalmának tisztázásához és egységének kialakításához, megerősítéséhez vezettek. A földrajztudománynak sikerült áthidalnia a korábban jellemző kettősséget a Németországban Richthofen, Magyarországon Lóczy által képviselt egyoldalúan determinisztikus-természettudományos irányzat és a Németországban Ritter és Ratzel, Magyarországon Hunfalvy és Czirbusz által képviselt antropológiai-utilitarisztikus antropogeográfiai irányzat között. A fizikai földrajz és az emberföldrajz elválasztását, szembeállítását elutasították. Emellett az alapvető tisztulás

mellett a földrajztudomány kutatásának tárgya is tisztázódott. A mindaddig az előtérben állott természettudományos irányultságú általános földrajz, amely a teljes Földet vizsgálata tárgyának tekintette, s az egyes elemeket külön tárgyalta, elveszítette kizárólagos jelentőségét. Mindezen előtt Hettnerre való hivatkozással a földrajztudományt korológiai diszciplínaként határozták meg, amelyben nem a Föld mint olyan, hanem a Föld felülete, mint élettér áll az érdeklődés homlokterében a maga geográfiai kölcsönhatásaival. A leíró, vagy regionális földrajz vezette be vizsgálati tárgyként a tájat mint a legkisebb földrajzi térbeli egységet. A földrajz fő feladatává az összegező tájleírás vált.

E kérdéskör tisztázásában döntő szereppel rendelkezett *Teleki Pál*. A nagy német földrajztudósok, *Supan*, *Hettner*, *Penck*, *Braun* és *Schlüter*, valamint a franciák, *Vidal de la Blanche* és *Brunhes* gondolatait ő fűzte tovább, és arra az eredményre jutott, hogy a földrajz összegező tudomány, mely a Föld felszínén zajló kapcsolatokat és összefüggéseket vizsgálja, és a természettudomány, a történettudomány és a társadalomtudományok között helyezkedik el. Sajátos tárgyát a tájban mint különböző tájmeghatározó tényezők térbeli szimbiózisában találja meg; a cél a tájbeli egyediség kutatása. A Teleki által a magyar földrajztudományba bevezetett tájfogalom ugyanakkor nem volt problémamentes. Különösen *Cholnoky Jenő* kritizálta a "táj" fogalmát, mert azt természettudományos szemszögből nem lehet pontosan meghatározni.

Fizikai földrajz

Különösen a fizikai földrajz területére vonatkozóan érvényes egy messzemenően párhuzamos fejlődés, melynek során a Németországban és Amerikában lezajlott módszertani fejlődés ismeretében világosan saját fejlődési irányok állapíthatóak meg, amelyeknek semmiféle minőségi összehasonlításban nem kell szégyenkezniük. A fizikai földrajz fejlődése mindenek előtt *Cholnoky Jenő*nek, *Lóczy* korábbi asszisztensének a tevékenységéhez kapcsolódik. Magyarországon ő volt korának vezető geomorfológusa. Számos részlettanulmány alapján több összefoglaló munkában dolgozta ki a Föld felületét alakító külső erők és a geomorfológiai formakincs összképét. Több ponton tette magáévá *Passarge* fiziológiai morfológiájának és még inkább *Davis* cikluselméletének elemeit, részben tőlük függetlenül, részben közvetlenül tőlük, és egyesítette őket. Művei, tudományos jelentőségüket tekintve egyenrangúak *Davis*, *Penck*, *Passarge* és *de Martonne* munkáival.

Elődeihez alig hasonlítható módon *Cholnoky* személyiségével és tudományos gondolkodásmódjával befolyásolt és döntően meghatározott egy egész korszakot. Tanítványai, mint pl. *Bulla Béla* (1906-1962), *Kádár László* (1908-1989), *Kéz Andor* (1891-1968), *Láng Sándor* (1913-1982) az általa kigondolt geomorfológiai kérdésfeltevéseket az 1930-as években vették át és mindenek előtt a folyóterasz-kutatásban, a löszeredet és a futóhomokformák vizsgálatában érték el értékes eredményeket. Különösen *Bulla Béla* tevékenysége, aki egy évig Berlinben tanult és 1941-ben *Cholnoky* örökébe lépett, esik jelentős részben az itt tárgyalt világháborúk közötti időszakra. *Bulla* legnagyobb érdeme abban állt, hogy az évtizedekig tartó vitában *Davis* geomorfológikus ciklustana és *Penck* morfológiai analízise között mindkettőjükben felismerte azokat a tévedéseket és egyoldalúságokat, valamint egyéb tényezőket, melyek mindkét elmélet továbbfejlődését akadályozták. Megalkotott egy szintézist, az összehasonlító, funkcionális és dinamikus morfológia elméletét, amelynek segítségével a felületi domborzat fejlődéstörténete megismerhető és megmagyarázható. Leginkább a löszkutatásban és a löszmorfológiában, valamint az azokkal összefüggő terasz- és periglaciális morfológiában játszott *Bulla Béla* a harmincas években úttörő szerepet. Ismertté tette Magyarországon a külföldi kutatási eredményeket, kritikusan értékelte azokat, a saját, Magyarországon elért kutatási eredményeire támaszkodott és ílymódon jelentősen sikerült a löszkutatást továbbfejlesztenie,

s ezzel a nemzetközi irodalmat gazdagítania. Bulla kiváló ismerője volt a német nyelvű fizikai-földrajzi irodalomnak.

Antropogeográfia

Az antropogeográfia tulajdonképpeni fejlődése - Czirbusz Géza sikertelen kezdeményezése után - megkésve, ám annál viharosabban következett be. Viszonylag hamar, az 1920-as évek elejére alakult ki mindenek előtt Brunhes valamint Hettner és Schlüter munkái alapján az antropogeográfia, illetőleg az "emberföldrajz", mint az a korabeli magyar szaknyelvben hangzott, tudományelméleti rendszere, amelynek rendjében helyükre kerültek és ennek megfelelően művelődtek az egyes ágazatok, mint a gazdaságföldrajz, a közlekedésföldrajz, a településföldrajz, a történeti és a politikai földrajz. Döntő volt ennek során, hogy az antropogeográfia immár nem kizárólagosan, mint még Czirbusznál, foglalkozott az ember természetre gyakorolt hatásával, hanem középpontjában a térbeli összefüggések feltárása, az ember és a táj közötti kölcsönhatások kutatása azok mindenkori egyedi szimbiózisában, a "Kulturlandschaft" állott.

A tudományos centrumok előnyét viszonylag hamar behozták, és a magyar periféria képes volt saját különleges módszerek és kutatási tárgyak kifejlesztésére is. Különösen igaz ez a településföldrajzra, a gazdaságföldrajzra és a politikai földrajzra. Figyelték a településföldrajz módszertani fejlődését külföldön, igen pontosan követték azt, összevetették egymással, s mindenkor előnyeiket és hátrányaikat figyelembe vették azok átvételekor. Óvakodtak attól, illetve figyelmeztettek arra, hogy a külföldön kidolgozott módszereket, mint pl. a német példákra kidolgozott településmorfológiai tipológiát, egyszerűen átvigyék a magyar viszonyokra.

Politikai földrajz

A politikai földrajz viszonylag széles teret ölelt át és egyes részterületeken, mint pl. a nemzetiségi térképek módszertanában, nemzetközileg kiemelkedő eredményekhez vezetett. Egyébként itt is érvényes, hogy sajátlagos fejlődések inkább a különleges kutatási tárgyakban állapíthatóak meg. A magyarországi politikai földrajz esetében is Teleki Pál számít a tulajdonképpeni alapítónak, aki politikusi tevékenységében hangsúlyozta a földrajz jelentőségét a politikai célok elérésében, s ebből a feladatból következőleg a politikai földrajzzal való tudományos foglalkozást kezdeményezte, támogatta és maga is művelte. A politikai földrajz meghatározásának és rendszerének kidolgozásában, valamint a földrajztudományon belüli helyének meghatározásában az 1920-as évek elején mindenek előtt Dékány István és Hézser Aurél vettek részt.

A politikai földrajz körében az 1930-as években Magyarországon elkészült munkákat vizsgálva, melyek mindenek előtt Teleki tanítványának, *Rónai Andrásnak* (1906-1991) a nevéhez kapcsolódnak, világossá válik, hogy a módszertant jelentős részben a német nyelvű szakirodalomból vették át, a vizsgált tárgy ugyanakkor sajátosan magyar volt. Ez példászerűen mutatkozik meg már az első jelentős munka esetében, a Teleki Pál által a párizsi békekonferenciára elkészített Magyarország nemzetiségi térképén, mely "Carte rouge" néven vonult be a szakirodalomba. Rónai András munkái is, aki 1935-ben Telekinél doktorált politikai földrajzból, foglalkoznak földrajzi szemszögből a nemzetiségi kérdésekkel és politikai kérdésekkel, melyek a magyarságot és annak a Kárpát-medencén belüli helyzetét érintik. A politikai földrajz, illetve a geopolitika *földrajztudományi* és *nem politikai* aspektusaira való összpontosítás tünteti ki Telekit és Rónait, akik mindketten, s velük együtt a többi magyar földrajztudós többsé-

ge, világos távolságot tartottak a Németországban a világháborúk közötti időszakban *Karl Haushofer* által kialakított geopolitikával szemben.

Hogy a földrajztudomány és különösen a politikai földrajz is Magyarországon ennyire különleges helyi értéket tudott elérni, mindenek előtt annak köszönhető, hogy a földrajzot mint nemzeti tudományterületet, olyan tudományként tekintették, amely a magyar nemzet érdekében tevékenykedik, s amelynek ennek megfelelően magas politikai jelentőséget tulajdonítottak. A teljes világháborúk közötti időszakban a földrajztudomány egészen toposzként húzó-dott végig a földrajz *politikai* feladata, hogy a Kárpát-medence magyar vezetés alatti földrajzi és gazdasági egységéért folytatott politikai harcot tudományos érvekkel támogassa, s ezt gyakorlatilag minden földrajztudós fenntartás nélkül támogatta. A földrajztudomány a revíziós politika szolgálatába állt. Ebben a készséges politikai eszközzé válásban világos párhuzam mutatkozik a földrajztudomány, különösen a geopolitika fejlődésével Németországban.

4. Az intézményes kapcsolatok szintje

A német és magyar földrajztudósok intézményes kapcsolatairól csak egy nagyon vázlatos kép rajzolható. Az intézményesített és magánjellegű tudományos kapcsolatok felvételét nemzetközi szinten mindkét ország tudósai és így földrajztudósai számára is több tényező erősen megnehezítette: részvételük nemzetközi tanácskozásokon és kongresszusokon, a vesztes országok állampolgáraiként, hosszú időn keresztül nemkívánatos volt, mindkét ország pénzügyi helyzete oly mértékig volt nehéz, hogy részvételre csak akkor kerülhetett sor, ha valakit hivatalos képviselőként delegáltak. További fékező tényezőként számított, kifejezetten a nemzeti-szocialista Németországba való látogatások esetében, hogy külföldiek a Birodalom tudományos intézményeiben közvetlen látogatásokról nem állapodhattak meg, hanem azokat a viszonylag körülményes diplomáciai úton kellett időben kérvényezniük. A nemzetközi kapcsolatok ílymódon messzemenően a nemzetközi tudományos kongresszusokon való találkozások-ra, a tudományos társaságok (tiszteleti) tagságának átadására, a kiadványok cseréjére, valamint az állami ösztöndíjak révén lehetővé vált külföldi tartózkodásokra redukálódtak.

Sokoldalú személyes érdekek és kapcsolatok mellett, amelyek valamely külföldi tudományos társaság (tiszteleti) tagságának adományozásában jutottak kifejezésre, valószínűleg a kitüntetett tudományos munkásságának befogadására vonatkozó mutatót is láthatunk ebben. Így szokta a Magyar Földrajzi Társaság a tudományos teljesítmények legmagasabb kitüntetésé-ként a Lóczy-érmet adományozni; a világháborúk közötti időszak hat külföldi kitüntetettje között azonban Erich von Drygalski révén csupán egyetlen német volt. Magyar földrajztudó-sokat is csak korlátozott számban tüntettek ki Németországban; német földrajzi társaságok (tiszteletbeli) tagjaként csupán Teleki Pál grófra (1923-ban Berlinben), valamint a geológus és Albánia-szakember, Nopcsa Ferencre (1928-ban Berlinben) sikerült bukkanni. Az egyik leg-rangosabb tudományos elismerést a hallei Leopoldina Német Természetkutató Akadémiába való felvétel jelentette. Ezen kitüntetés a két világháború között mindenesetre két magyar földrajztudósnak is kijutott: Haltenberger Mihály 1927-ben és Teleki Pál gróf 1939-ben kapta meg ezt az elismerést.

Az intézményesített nemzetközi kapcsolatokra vonatkozólag igen komoly kifejezőerőt jelen-tenek a jelentős könyvtárak közötti cserekapcsolatok. Ennek megfelelően 1935-ben állítottak össze valamennyi folyóiratról egy listát, amelyet a Magyar Földrajzi Társaság könyvtára a saját kiadványokért és a saját folyóirat, a Földrajzi Közlemények példányaiért cserében gyűj-tött, s amelyeket ílymódon a saját tagjai és a magyar földrajztudomány rendelkezésére tudott bocsátani. Ez összesen 227 folyóirat jelentett, amelyek az egyes országokat tekintve a táblázat

szerint oszlottak meg. E számok sokoldalú nemzetközi együttműködésről árulkodnak, melyekben a kapcsolatok a németországi tudományos intézményekkel, különösen pedig a földrajzi társaságokkal kiemelkedő szerepet játszottak.

A németországi és magyarországi gazdasági helyzet miatt külföldi tanulmányokat vagy felsőfokú stúdiumokat pénzügyi okokból gyakorlatilag csak ösztöndíjak segítségével lehetett folytatni. Az ösztöndíjak tehát a diákok, illetve a fiatal tudósok számára kiemelten központi szerepet játszottak a nemzetközi kapcsolatok kialakításában. Az ösztöndíjak száma ugyanakkor igen alacsony volt. A kétoldalú egyezmények értelmében a huszas évek végén, a harmincas évek elején évente körülbelül 3-4 diák folytathatott külföldön tanulmányokat. A kétoldalúan megállapított, kölcsönösségen alapuló diákkontingensen kívül létezett még egy sor nyelvi kurzusok látogatására szolgáló ösztöndíj mindkét országban, valamint a magyar diákok magyar állami ösztöndíjat is kaphattak, kiváltképpen a berlini Collegium Hungaricum-ban való tanulmányokhoz; ezek száma évente mintegy 30 főre rúgott. 1934-ben, a kulturális kapcsolatok bővítéséről szóló német-magyar egyezmény aláírásával a diákok és tanárok cseréjének mennyiségi kerete lényegesen megnövekedett. Ettől kezdve már 6 diák tanulhatott külföldön, 5-7 darab nyári 4-6 hetes nyelvi tanfolyamra szóló ösztöndíj is rendelkezésre állt, az oktatók cseréjénél 2-2 professzornak egyénenként 3-4 hetes keretet biztosított a szerződés, az Alexander von Humboldt Alapítvány ösztöndíjasainak számát pedig 2-ről 3-ra emelte.

Ha az ember az ösztöndíjasok - sajnos nagyon hiányosan fennmaradt - névsorát azok szakok szerinti hovatartozása alapján vizsgálja, úgy csak nagyon kevés földrajzost találhatunk. Németországból az 1928/29-es tanévben Edgar Kessler tanult településföldrajzot a Budapesti Egyetemen, illetőleg az Eötvös Kollégiumban, továbbá 1938-ban egy nyári egyetemi kurzuson résztvett Karla Buse Kiel-ből, aki 1942-ben tette közzé disszertációját Debrecenről. A Berlini Collegium Hungaricum magyar ösztöndíjasai között csupán három földrajzossal találkozzunk: Koch Ferenc az 1925/26-os tanévben, Bulla Béla 1928/29-ben és Kádár László 1935/36-ban tanult itt. Glaser Lajos 1931/32-ben arra kapott ösztöndíjat, hogy a Karlsruhe-i udvari könyvtárban a 16. és 17. század térképeit tanulmányozhassa. Ezen túl 1939-ben Lakatos Ernő, negyedéves történelem és földrajz szakos diák mehetett nyári ösztöndíjjal Berlinbe, hogy szakdolgozatához ott anyagot gyűjtsön.

5. A személyes kapcsolatok szintje

Németek Magyarországon

Összességükben csekélynek kell ítélnünk a német földrajztudósoktól kiinduló személyes kapcsolatokat Magyarországgal. Amennyire ez kimutatható, egyetlen német földrajztudós sem kapott a két világháború közötti időszakban tiszteleti doktori címet magyar egyetemektől, vagy vált a Magyar Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagjává. Az archívumokban található levelezési anyag, pl. Németországból Louis, Büdel, Krebs és Rungaldier, Magyarországról pedig Cholnoky, Bulla és Haltenberger között a mélyebb szakmai kapcsolatoknak jelét nem tartalmazzák; az udvariassági formulák a levelekben és a régi barátságra való hivatkozások ugyanakkor jelzik, hogy a lazább kapcsolatokat nyilvánvalóan hosszabb időszakokon keresztül megőrizték. A levelekben általában szakmai és szervezési segítségről esett szó a kirándulások és tanulmányutak előkészítése során, gyakorta kapcsolódva az anyagi segítségnyújtásra vonatkozó kéréssel, pl. olcsóbb szállások, vagy csökkentett menetjegyek iránt. Csak ritkán dereng át valamiféle szakmai érdeklődés a levélsorokon, ha magyar témák iránti érdeklődésről vagy anyagok kéréséről esik szó, vagy ha a terepen lezajlott tudományos vezetésért mon-

danak köszönetet, vagy ha kiderül, hogy német tudósok rendszeresen tartózkodtak Magyarországon kutatási és tanulmányi céllal.

Magyarok Németországban

A magyar földrajztudósok kezdeményezte személyes kapcsolatok ezzel szemben sokkal differenciáltabb képet mutatnak. A centrum és a periféria közötti kapcsolatok klasszikus formái mint a centrumban való kiképzést követő tevékenység a periférián, vagy a periférián a központban kidolgozott, illetve megszerzett módszerek, technikák és ismeretek egyszerű átvétele a két világháború közötti időszak földrajztudományában háttérbe szorulnak, és leváltja őket a személyes kapcsolatok sokszintű rendszere. A magyar földrajztudománynak sikerült a 20. század első két évtizedében biztosan intézményesített helyet szereznie Magyarország tudományos térképén és egy olyan képzési rendszert létrehozni, melynek mennyiségi és minőségi színvonala következtében a földrajzi alapkiképzés megszerzéséhez többé nem volt szükség külföldi tanulmányokra.

Ennek megfelelően a két háború közötti időszakban tevékenykedő, illetve akkor kiképzett magyar földrajztudósok közül csak igen kevesen végezték tanulmányaikat külföldön - és ezek is rendszerint csupán csak kiképzésük egy körülhatárolt szakaszában. Ezek legtöbbször még az első világháború előtt szerezte meg képzettségét. Ide tartozik Prinz Gyula, Dékány István, Milleker Rezső, Haltenberger Mihály és Wagner Richárd (1905-1972). Közülük Haltenberger volt az egyetlen, aki tanulmányait külföldön, nevezetesen Greifswald-ban fejezte be.

Ezzel szemben Németország mindig jelentős szerepet játszott mint a földrajztudományi centrumok egyike, a továbbképzés és a kutatás területén. Jónéhány magyar földrajztudós járt tanulmányainak befejeztével posztgraduális képzési formában tanulmányúton Németországban, vagy tartózkodott ott hosszabban a magyar állam ösztöndíjaival továbbképzési vagy kutatási céllal. A neveket már felsoroltam. Éppen ezen külföldön való tartózkodások járultak hozzá az intenzív személyes kapcsolatok kialakulásához és egyeseknél tartósan befolyásolták a későbbi tudományos tevékenységet. Ez nem csupán azon földrajztudósokra érvényes, akik Németországban tartózkodtak, hanem azokra is, akik, mint pl. Hantos Gyula, Hézser Aurél és Mendöl Tibor Franciaországban jártak és a francia földrajzi iskola követőivé váltak.

A németországi tartózkodásuk által megformálódott magyar földrajztudósok példaként szeretném itt Bulla Bélát megemlíteni, aki budapesti tanulmányainak befejezését követően 1928/29 a berlini Collegium Hungaricum-ban tartózkodott és a berlini egyetemen folytatta földrajzi és geológiai tanulmányait.

Bulla Béla a nemzetközi földrajzi szakma világában a legismertebb magyar földrajztudósok közé tartozott. Tudományos munkásságának lényegi alapjait kétségtelenül berlini tartózkodásának idején dolgozta ki. Terjedelmes *hagyatéka a MTA Kézirattárában* ehhez számos adattal szolgál. Már a budapesti tanulmányainak idejéből, 1924-1928-ból származó feljegyzései, rengeteg előadási jegyzete és irodalmi kivonata is mutatja, hogy kitűnő ismerője a német földrajzi irodalomnak. Két vaskos jegyzetfüzetben találhatjuk azokat a feljegyzéseket, melyeket Bulla 1928/29-ben Berlinben készített: szövszédetek, előadási jegyzetek, címszavak, bibliográfiák, személyes megjegyzések, értékelések, vázlatok stb. Többek között a következő tanórákat hallgatta: földrajzi kollokvium; Krebs és Louis földrajzi gyakorlatai haladók számára; történeti-földrajzi kollokvium; Rühl gazdaságföldrajzi előadása és szemináriuma. A feljegyzések annál részletesebbek, minél ismeretlenebb volt Bulla számára a téma; ez különösen igaz az antropogeográfiai témákra, melyeket Bulla részben később, a kevés e területen folyta-

tott tanulmánya során újra elővett. Későbbi asszisztensi, illetve 1941-től mint Cholnoky utódja, professzorként tartott előadásait, így pl. az "Általános gazdaságföldrajz"-ról szólóban, valamint fizikai földrajzi előadásait is hosszabb szakaszok találhatók, amelyeket berlini előadásokból vett át, továbbá terjedelmes idézetek a német szakirodalomból, amit ugyancsak a berlini órák látogatásakor ismert meg. A magyar földrajztudósok között nyilvánvalóan Bulla az, aki egész élete során a legélénkebben és egészen tudatosan ápolta a kapcsolatokat a német földrajztudománnyal. 1954-ben pl. három hetes tanulmányutat tett az NDK-ban azzal a kifejezett céllal, hogy viszontláthassa azon városokat és tájakat, amelyeket 1928/29-es berlini tartózkodása idején megismert, valamint azért, hogy a német földrajztudósokhoz fűződő személyes kapcsolatokat felújítsa és kiépítse.

Az eddig felsorolt magyar földrajztudósok közül, akik élénkebb személyes kapcsolatokkal rendelkeztek Németországban, sokan különleges helyet foglaltak el a centrum és a periféria kapcsolatainak kognitív szintjén is, a centrum tudományos irodalmának befogadása és továbbadása szintjén. Itt is különböző fokozatok figyelhetők meg.

A legegyszerűbb formát a német tudományos irodalom lefordítása jelentette, ami ily módon nyelvileg hozzáférhetővé vált. Ilyen értelemben kell megemlíteni Bátky Zsigmond nevét, aki 1910-ben Kogutowicz Károllyal és Littke Auréllal együtt Supan Fizikai földrajzát fordította le, mindenek előtt pedig Littke Aurélt, aki ezen túlmenően 1925-ben Hettner alapvető munkáit fordította le és dolgozta át.

A befogadás következő fokozatában a külföldi, különösképpen a német kutatási eredmények közvetítéséről van szó. Ide számít először is az igen nagy számban készült és gyorsan megjelentetett recenziók a német földrajzi szakirodalomról, valamint ezen irodalom különösen intenzív figyelembe vétele a saját munkákban. Ez meggyőzően követhető végig Bulla Béla, Haltenberger Mihály, Mendöl Tibor, Prinz Gyula és Teleki Pál munkáiban.

Egy következő recepciós fokozatot akkor érünk el, ha a centrumból származó irodalmat nem csupán továbbközvetítették, hanem az abban foglalt kutatási eredményeket és tudományos módszereket egyidejűleg kritikailag is feldolgozták, a periféria különleges feltételeinek megfelelően alkalmazták, valamint világosan továbbfejlesztették, s ez azután részben még a centrumba is visszakerült. A háborúk közötti magyar földrajztudomány ehhez is több példával szolgál. Csupán a már korábban említett Bulla Béla tevékenységére, Mendöl Tibor településföldrajzi munkáira, vagy Rónai András politikai földrajzi munkáira emlékeztetek.

A német földrajztudomány módszertani továbbfejlesztésének és igen kritikus befogadásának fenti példái mellett természetesen a kritikátlan átvétel példáival is találkozunk. Itt mindenek előtt Kálmár Gusztávot kell megemlítenünk, aki a bencések pannonhalmi tanárképző főiskolájának földrajztanáráként és professzoraként az 1930-as években mindinkább közeledett a német geopolitikai felfogáshoz. De kifejezett konzervativizmusuk és a trianoni békeszerződéssel megsebzett nemzeti érzéseik következtében más magyar földrajztudósok is világos párhuzamot és szimpátiát mutattak azokkal a szellemi magatartásformákkal, amelyeket a német professzorok az 1920-as és 1930-as években igen erősen képviseltek, s amelyek Németországban végeredményben a nemzeti szocializmushoz vezettek. Cholnoky Jenő pl. erősen antiszemita módon nyilvánult meg, amikor támadást intézett a szabadkőművesek, internacionalisták, zsidók és "idegen gondolkodású magyarok" ellen, nekik tulajdonítva Trianon bűnét, valamint üdvözölte a Teleki által bevezetett zsidótörvényeket, s ezzel egyidejűleg rendkívül aktívan vett részt a két háború közötti irredenta-mozgalomban. Erős vonzódást mutatott a nemzeti

szocializmushoz Milleker Rezső is. Teleki maga is, nem csupán politikusként volt felelős a zsidótörvényekért, hanem tudósként is írásaiban egy problematikus fajfelfogást hirdetett.

6. Összefoglalás

1929-ben készült "A magyar földrajztudomány helyzete napjainkban" című tanulmányában Bulla Béla teljes öntudattal állapította meg, hogy a magyar földrajztudomány a nagy nyugati nemzetek földrajztudományaival egy időben érte el a módszertan, az öntudat, a kutatási tárgy és célmeghatározás tekintetében a modern fejlettségi állapotot, vagyis ettől kezdve már nincsen különbség centrum és periféria között. Ez az ítélet az első pillantásra túlzottnak tűnhet; ám lényegét tekintve igaz, még akkor is, ha a részletesebb vizsgálat részletesebb képet eredményez.

Még a 19. század végén, a 20. század elején a *periféria* szinte valamennyi ismertetőjegye, mint pl. a tudósok centrumban történő kiképzése, a módszerek és a tárgy mechanikus átvétele, az időben megkésett fejlődés, ráillett a földrajztudományra Magyarországon. A centrumot a kapcsolatokban egyértelműen Németország jelentette. De már az 1920-as évek elejére lényegesen megváltozott a kép. Egymás mellett állapíthatóak meg a földrajztudományban átvétel, egyenrangúság és átadás jellemezte vonások. A magyarországi földrajztudomány tehát *periféria, partner és centrum volt egyszerre*. A periféria ismertetőjegyei mindenek előtt az antropogeográfiai irányzat időben megkésett kialakulásában és a módszertani viták alacsonyabb mértékében mutatkoztak. Több terület, mint pl. a gazdaság- és településföldrajzi kutatások az 1930-as években azonos szinten állottak. A fizikai és politikai földrajz egyes területein belül joggal beszélhetünk Magyarországon magasabb szintre jutott fejlődésről.

Talán nem kellene centrumról és perifériáról beszélni, hanem egyszerűen mennyiségi értelemben "nagyobb" és "kisebb" tudományos nemzetet megkülönböztetni. Az alapvető különbség egy "nagyobb" és egy "kisebb" tudományos nemzet között akkor lényegében abban állna, hogy a "nagyobb" a nagyságból fakadó arroganciából és nyelvi korlátoltságból kifolyólag egyszerűen nem veszi tudomásul a "kisebb" eredményeit, miközben fordítva, a "kisebb" lényegesen nagyobb erőfeszítéseket tesz, hogy a több helyütt bekövetkezett fejlődést kövesse. Éppen ebben rejlik, úgy tűnik, a "kisebb" tudományos nemzet egyik fontos előnye: lényegesen nagyobb nyitottsága révén nem csupán *egyetlen* centrum szerint, hanem *több* centrum szerint tájékozódhat, s így saját fejlődését sokkal kritikusabban határozhatja meg. Csupán akarnia kell mindezt!